

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN NAĞİLLARINDA ZAMAN VƏ MƏKAN

İxtisas: 5719.01–Folklorşünaslıq

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Tehranə Səyyadqızı Xudaverdiyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
alma qüçü təqdim olunmuş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Naxçıvan–2023

Dissertasiya işi Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Muxtar Kazım oğlu İmanov

Rəsmi opponentlər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Mahmud Qara oğlu Allahmanlı

Filologiya elmləri doktoru, dosent
Aftandil İsrafil oğlu Məmmədov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məhəmməd Məmmədsəid oğlu Məmmədov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Naxçıvan Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən BFD 2.39 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

Elmi seminarın sədri:

A. Ağaj

AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İman Zeynalabdin oğlu Cəfərov

Filologiya elmlər doktoru, professor
Əfzələddin Dağbəyi oğlu Əsgərov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Qədim insanlarını təsvirlərinin, həyata, ətraf aləmə baxışlarının öyrənilməsinin ən mühüm yollarından biridə məkan və zaman anlayışlarının tədqiqindən keçir. Şifahi epik ədəbi məkan və zaman hadisələrincə rəyanətə passiv fon deyil, süjetin təşkilində aktiv rol oynayan mühüm amildir. Məhz buna görə məkan və zaman kateqoriyasında tədqiqatçıların forma yaradan, sistem təşkil edən element kimi bəhs edirlər. Məkan və zamana baxış janrın poetik xüsusiyyətlərini formalaşdırdığı üçün bu anlayışların tədqiqi yalnız arxaik təsvirləri öyrənməyə deyil, eyni zamanda nağıl qruplarını bir-birindən fərqləndirməyə kömək edir.

Məkan və zaman universal anlayışlardır. Dünyanın müxtəlif xalqlarında bir-birinə bənzərlik təşkil etdiyi üçün başqa xalqlarda bu sahədə aparılmış araşdırmalar Azərbaycan nağıllarında da məkan və zamanın xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində əvəzsiz rol oynayır. Bu baxımdan M.M.Baxtin, T.V.Sivyan, S.Y.Neklyudov, M.Eliade, K.Levi-Strauss, V.N.Toporov, V.V.İvanov, D.S.Lixaçev, Y.M.Lotman, D.N.Medriş, F.M.Selivanov və digər araşdırıcıların bu sahədəki tədqiqatları Azərbaycanda nağıllardakı məkan və zaman anlayışlarının öyrənilməsi üçün güclü nəzəri baza formalaşdırır.

Azərbaycan folklorşünaslığında nağıllardakı məkan və zaman anlayışları indiyə qədər müstəqil tədqiqat predmeti olmamış, yalnız nağılların strukturuna, poetik xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş araşdırmalarda bu mövzudan bəhs olunmuşdur. F.Bayatın Azərbaycan nağıllarının struktur xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş dissertasiyasında sehrli nağıllardakı məkanın xüsusiyyətləri doğma və yad, aşağı və yuxarı məkan qarşıdurmaları əsasında təhlil edilmişdir. V.İsgəndərovanın fəlsəfi doktorluğu işi olan “Ənənəvi nağıl formulları” əsərində, O.Əliyevin “Azərbaycan nağılları: janr, süjet və obraz problemləri” monoqrafiyasında Azərbaycanda nağıllardakı zaman və məkan formullarından bəhs olunmuşdur. Bundan başqa Azərbaycan folklorşünaslığında A.Hacı¹,

---

¹Hacı, A. Mifoloji sistemdə dünyaağacı // A.Hacı. Mifopoetik təfəkkür fəlsəfəsi. – Bakı: Mütərcim, – 2002. – s. 3-30

Ə.Tanrıverdi², A.Xəlilov³ və digər tədqiqatçıların araşdırmalarında isə epik məkənlərin tədqiqatına cəlb edilmişdir.

Mövzunun tədqiq tarixinə dair verdiyimiz qısa icmaldən aydın olur ki, Azərbaycan folklorşünaslığında aparılan araşdırmalardan nağıllardakı məkən və zaman anlayışlarının toxunulsa da, indiyə qədər onlar sistemli şəkildə öyrənilməmişdir. İlk dəfə bu dissertasiyada Azərbaycan nağıllarındakı məkən və zaman (əsasən də sehrli və dini nağıllarda) ətraflı təhlil edilmiş, qədim insanların təfəkkürü, dünyagörüşü fonunda bu anlayışlar öyrənilməyə çalışılmışdır. Dissertasiyanın adımda zaman ifadəsinin ilk yazılmasına baxmayaraq bu anlayışlar bütün araşdırma boyu məkən və zaman şəklində verilmişdir. Bunun da əsas səbəbi nağıllarda zamanın məkana tabe bir anlayış olması, məkana görə şəkil alması, onun əsasında formalaşmasından irəli gəlir.

Tədqiqatın obyektini və predmeti: Tədqiqatın obyektini şifahi ənənədən yazıya alınmış sehrli və dini nağıllar təşkil edir. Bununla belə, yeri gəldikdə müqayisə üçün bahadırılıq və məişət nağıllarına da müraciət edilmişdir.

Tədqiqatın predmetini isə nağıllardakı məkən və zaman anlayışları təşkil edir. Məkən və zamanın xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi həm əcdadlarımızın dünyaya, ətraf aləmə baxışını öyrənməyə kömək edir, həm də fərqli nağıl qruplarının ortaya çıxmasına aydınlıq gətirir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan nağıllarında məkən və zamanın təqdimi prinsiplərini öyrənmək və bu təsəvvürlərin mənbəyini, onları formalaşdıran amilləri müəyyən etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

– Azərbaycan nağıllarındakı məkən və zaman elementlərinin semantik təsvirini vermək;

– Məkən və zamanın nağıl strukturunda oynadığı rolü müəyyən etmək və epik ənənənin inkişafı nəticəsində baş verən dəyişiklikləri izləmək;

---

² Tanrıverdi, Ə. “Dədə Qorqud kitabı”nda dağ kultu / Ə.Tanrıverdi. Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 120 s.

³ Халилов, А. Ритуально-мифологическая семантика перехода через реку в славянском фольклоре // Bakı: “Sivilizasiya” jurnalı, – 2015. №8, – c 32-39

- Nağıl məkanının təşkilində əksliklərin rolunu üzə çıxartmaq;
- Doğma və yad, yuxarı və aşağı, müqəddəs və dünyəvi məkan qarşılıqları və onların təzahür formalarını öyrənmək;
- Azərbaycanda nağıllarda məkan və zamanın əlaqəsinə işarə etmək;
- Şeirlərinə nağıllarda zamanın xüsusiyyətlərini öyrənmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatda leksik-semantik və struktur-funksional tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir. Nağılların tədqiqində tez-tez müraciət olunan leksik-semantik təsvir metodunda nağıllara təşkil olunmuş dil hadisəsi kimi yanaşılır. Bu metod sülhün arxetip strukturunun bərpası üçün geniş imkanlar açır. Struktur-funksional metoda görə isə, mətnin hər birinin bəlli funksiyası olan struktur elementlərdən təşkil olunur. Bu metodun köməyi ilə həmin elementlərin qarşılıqlı əlaqəsi, mətnin təşkilində onların rolu öyrənilir. Bundan əlavə, mövzunun araşdırılması zamanı M.Eliade, A.Y.Qureviç, S.Y.Neklyudov kimi tədqiqatçıların əsərlərinə də müraciət olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiyada aşağıdakı müddəalar müdafiəyə çıxarılıb:

1. Məkan elementləri nağıl daxilində bəlli funksiyalar yerinə yetirən struktur təşkil edici elementlərdir.

2. Nağıllarda məkan doğma və yad qarşılıqları əsasında formalaşdığı üçün xalqın yaşadığı tarixi ərazi doğma, onun sərhədlərindən kənarında yerləşən məkanlar isə yad məkan kimi təsvir olunur.

3. Mifoloji mətnlərin təşkilində əhəmiyyətli rol oynayan xaos-kosmos qarşılıqları nağıllarda doğma və yad, yuxarı və aşağı, müqəddəs məkan və dünyəvi məkan şəklində təzahür edir.

4. Nağıl strukturunun əks qütblər əsasında təşkili medial məkanların, medial obrazların xüsusi önəm qazanmasına səbəb olmuşdur. Belə məkanlar (obrazlar) qütblər arasında ziddiyyəti yumşaltmaqla onlar arasında keçidi təmin edirlər.

5. Nağıllarda zaman anlayışı məkana tabedir və məkanın xüsusiyyətləri əsasında formalaşır. Şeirlərdə nağıllarda ofantastik səciyyə kəsb edir, dini nağıllarda isə dini-əxlaqi dəyərlər əsasında təşkil olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan nağıllarında məkan və

zamananlayışlarıilkdəfə sistemlişəkildətədqiqata cəlb olunmuşdur. Dissertasiyadaməkanelementlərininsemantik təsviriverilmiş, onların nağıl strukturunda oynadığı roldan ətraflı bəhs edilmişdir. Bundan əlavə,ilkdəfə Azərbaycanfolklorşünaslığında dininağıllardakı məkan və zamanın xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb olunmuş, müqəddəs və dünyəvi, halalvə haram, müsəlman və kafir oppozisiyaları əsasında dini nağıllardakı məkanın xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Həmçinin Azərbaycannağıllarındaməkanvəzamanınəlaqəsi,eynijanlıfolklor nümunələri üçün xarakterik zamanın və məkanın xüsusiyyətləri folklorşünaslıq elmimizdə ilk dəfə tədqiq olunanməsələlərdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Məkan və zamanele anlayışlardır ki, aid olduğu dövrün insanının dünyaya, zamana baxışını əks etdirir. Bu baxımdan dissertasiya işi qədim insanların dünyaya baxışının öyrənilməsi, gündəlik həyatımızda sıx-sıx qarşılaşdığımız bir çox anlayışların mahiyyətini başa düşməyimizüçün zəngin nəzəri material verir. Dissertasiyanın praktik əhəmiyyətinə gəldikdə isə, burada əldə olunan nəticələrdən nağıl qruplarının təsnifatında, ayrı-ayrı qrupların süjet tərkibinin müəyyənləşdirilməsində istifadə oluna bilər. Bundan əlavə, bu tədqiqat işi digər epik nümunələrdəki oxşar anlayışların araşdırılması üçün də nəzəri baza təşkil edir.

İşin aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mövzusu Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Şurasının25 yanvar 2019-cu il tarixli iclasında (protokol № 06) təsdiq olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirilməsi Şurası Filologiya Problemləri üzrə Elmi Şuranın 18 aprel 2019-cu il tarixli iclasında mövzunun adında dəyişiklik olunmuş (protokol № 4) və mövzu qeydiyyata alınmışdır. Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Şurasının30aprel2019-cu iltarixliiclasındahəminmövzu(protokol №09) təsdiq olunmuşdur.

Dissertasiya işinin əsas müddəalarını müəllifin AAK-nsiyahısına daxil edilmiş jurnal və toplularda çap etdirdiyi 17 elmi məqalə, konfrans materialı və tezisdə öz əksini tapmışdır. Tədqiqatın nəticələri haqqında Humanitar və ictimai elmlər üzrə I Beynəlxalq Elmi Konfransında, Mustafa Kamal Atatürkün anadan olmasının 140 illiyinə həsr olunmuş “A Person in the History” adlı XIV Beynəlxalq

elmi konfransında, eləcə də “International Scientific Symposium “The triumphant leader of the victorious people: İlham Aliyev dedicated to the 44-Day Patriotic War and the Victory in Karabakh” Beynəlxalq simpoziumunda məruzələr edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Dissertasiya Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın ümumi həcmi: Dissertasiya işi “Giriş”, 3 fəsil, “Nəticə” və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi 285.791 işarədir. Dissertasiyanın “Giriş” hissəsi 8 səhifə – 14641 işarə, I fəsil 46 səhifə – 94002 işarə, II fəsil 39 səhifə – 78249 işarə, III fəsil 45 səhifə – 91508 işarə, “Nəticə” 4 səhifə – 7391 işarə olmaqla işin ümumi həcmi istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı daxil olmaqla 155 səhifə təşkil edir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, işlənmə dərəcəsinə diqqət çəkilir, tədqiqatın obyekt, predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiyyə çıxarılan müddəaların müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobeiasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın I fəslində “**Azərbaycan nağıllarında məkan anlayışı**” adlanır və üç paragrafdan ibarətdir. “1.1. **Azərbaycan nağıllarında məkan elementlərinin semantika təsviri**” paragrafında məkan elementlərinin təsviri verilir, onların nağıl daxilində oynadığı roldan danışılır. Qeyd olunur ki, məkan nağıllarda sadəcə hadisələrin cərəyan etdiyi fəndəyil, həm də bu elementlərin hər birinin nağıl strukturunda oynadığı rol, daşıdığı funksiyadır.

Nağıl qəhrəmanın doğma və yad məkan arasında yerdəyişmələrindən təşkil olunub. Yad məkan üfüqi və ya şaquli istiqamətdə yerləşir. Üfüqi istiqamətdə verildiyi zaman dağ, meşə, çay, dərə və sair sərhəd zonaları vasitəsilə doğma məkandan ayrılır. Nağıllarda qəhrəman dünyaya oğurlanmış şəxsiyyətə və

yaxud dünyə elementlərini gətirməyə yollandığı zaman həmin zonalardan keçərək gedir. O dünya varlıqları da qəhrəmanı təqib etdiyi zaman həmin sərhəd zonalarına qədər təqib edir, qəhrəman sərhədi keçdikdən sonra təqibi dayandırır. Dağ, meşə, çay, dərə kimi məkan elementlərinin sərhəd adlandırılmasına yalnız bir nağılda rast gəlinir. “Şahzadə Mütəlib” nağılında divlər Şahzadə Mütəlibi boyunlarına alıb o dünya ilə bu dünyanın sərhədinə qədər gətirirlər. Səhrəddə onu düşürüb deyirlər: “*Bizim sərhədimiz buracandı. Burdan o yana gərək özünüz gedəsiniz*”⁴. Əksər hallarda həmin məkan elementlərinin nağıl daxilində yerinə yetirdiyi funksiyadan onların sərhəd rolu oynadığı anlaşılır. Dağ, meşə, çay, dərə kimi məkanlar təkcə o dünya ilə bu dünyanı ayırmır, eyni zamanda şəhərlər, məmləkətlər arasında da sərhəd rolunu oynayır. Hətta qəhrəmanın getdiyi yolu təsvirdən “az getdilər, çox getdilər, dərələr keçib, dağlara şıldılar, tağı gəlib çatdılar Çinpəşahın torpağına” formulunda da qəhrəmanın yad məkana gedərkən dərələr keçib, dağlara şıldığı deyilir. Belə məkanların nağılların təşkilində rolu olduqca böyükdür. Nağılda qəhrəmanı fəaliyyətə təhrik edən, süjet xəttinin başlamasına səbəb olan bir çox hadisələr məhz bu məkanlarda yaşanır, qəhrəman köməkçisi və sitəllər bu məkanlarda qarşılaşır.

Nağıllarda ev, saray, imarət doğmaməkani, qala, qalaça, qəsr isə yad məkanın təmsilidir. Ev nağıllarda ənetibarlı məkan hesab olunur. Nə qədər ki, qəhrəman evdədir, onun üçün heç bir təhlükə yoxdur. Əsas təhlükə qəhrəman evi tərk etdikdən sonra başlayır. Evdən ayrılma müəyyən faciələrə yol açır. Evə yad ünsürlərin – ögey ana, naməhrəm biri, nabeləd adam və yaxud yad cismin gətirilməsi onun güvənliyini itirməsinə səbəb olur. Ona görə nağıllarda yad adamın evə gətirilməsi qadağan edilir, yaxud arvad ərinə evə yad adam gətirdiyi təqdirdə qabaqcadan onu xəbərdar etməsini tapşırır. “Şükufə xanım” nağılında qız onunla evlənmək istəyən padşah oğlu ilə şərt kəsir: evə yad adam gətirəndə ona xəbər versin. Padşah oğlu şərtə əməl etmir, Şükufə xanıma xəbər vermədən dərvişi qəsrə alır. Nəticədə həmin gecə hamı yuxuda ikən dərviş uşağın başını kəsib qanlı bığağı qızın

---

⁴Azərbaycan nağılları: [5 cilddə]/ Tərtib edən Məmməd Hüseyin Təhmasib. – Bakı:

cibinəqoyur. Qızı uşağın ölümündə günahlandırıb evdən qovurlar⁵. Təkcə yad adam deyil, yad cismin, əşyanın da evə gətirilməsi qəhrəmanüçün müəyyən fəsadları törədir. Qəhrəmanın yoldan tapdığı qanadonungedər-gəlməzəgöndərilməsinə səbəbolur, çaydan tapılan quru kəllədən doğulan uşaq qan tökülməsinə bais olur və s.

Doğma şəhər haqqında təsəvvürlər də eynilə ev haqqında təsəvvürlərəsasında formalaşmış və eynilə evün söylən fikirləronada aiddir.

Ada, cəzirə nağıllarda “yad dünya”ya ekvivalent məkan elementləridir. E.Safron skandinav folklorunda ada mifologemindən bəhs edərkən onu fəvqəltəbii güclərin yaşayış yeri, təhlükə mənbəyi kimi xarakterizə edir⁶. Azərbaycan nağıllarında da ada əjdaha, ilan, digər heyvanların yaşadığı qorxulmuş məkan kimi təsvirlənir. Padşahın aradan götürmək istədiyi şəxsi adaya sürgün etməsi, bəzi yad məkanların adadövlətlərikimi təqdim olunmasında adanın yad məkan kimi qavranılmasından irəli gəlir. Əsas quru parçasından kənarda yerləşməsi, başqa sözlə, təcrid olunması, hər tərəfdən su ilə əhatə olunması onun yad məkanla eyniləşdirilməsinə səbəb olmuşdur.

S.Y.Neklyudov epik folklorun təşkilində zaman və məkanın rolundan bəhs edərkən yazır ki, təhkiyyə formullarının tarixi davamlı olaraq məzmun elementlərinin forma elementlərinə keçidi ilə xarakterizə olunur. Qədim obraz yeni estetik tələbə uyğun olaraq yenidən funksionallaşır, bununla belə ilkin cizgilərini saxlayır⁷. Azərbaycannağıllarındakı məkan markerlərinin təsvirindəndə məlum olur ki, mifoloji dünya modelini formalaşdıran elementlər sonradan kompozisiya ünsürlərinə çevrilərək nağılları təşkil etmişlər.

“1.2. Azərbaycan nağıllarında yol xronotopu” paragrafında nağılların təşkilində mühüm rol oynayan yolun təsvirində dairəy

---

⁵ Azərbaycan nağılları: [5 cild] / Tərtib edən Əhliman Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, – c. 3. – 2005. – s.219

⁶ Сафрон Е. Мифологема острова в скандинавском фольклоре // Ученые записки Петрозаводского гос. университета. 2018. № 6 (175). – с. 43

⁷ Неклюдов, С.Ю. Статические и динамические начала в пространственно-временной организации повествовательного фольклора // Типологические исследования по фольклору: сборник статей памяти Владимира Яковлевича

Проппа (1895-1970). – Москва: Наука, – 1975, – с.182

olunur ki, yoltəkcə qəhrəmanın bir nöqtədən digər nöqtəyə gedərkən qət etdiyi məsafə deyil, həm də kompozisiya elementidir. O, həyatı əhəmiyyətli hadisələrlə – görüş, təsadüfi qarşılaşmalar, toqquşma, təqib, maneə ilə zəngindir. Sehrli nağıllarda qəhrəman köməkçi vasitələrlə, sehrli əşyalarla məhz yolda qarşılaşır. O, yolda ikən yeni dostlar, köməkçilər əldə edir ki, onlara hadisələrin sonrakı inkişafında mühüm rol oynayıp, əsas məqsədə çatmaqda onakömək edirlər. Yolnağıllarda cığır, əyri-üyrü yol, kələ-kötür yol, həttaderyada yol və s. formalarda təzahür edir. Formamüxtəlifliyinə baxmayaraq, bunların hamısının ortaq cizgiləri vardır ki, həm incizgilər bir yerdə yola bəzən itəşkilidir.

Folklorda yola diyo ldeyil, doğma və yad məkanı, budünyailəo dünyanı bir-birinə bağlayan yoldur. Odünyavarlıqlarının nüfuz edib-ləcəyiməkan olduđu ücünü ləhlükərlə doludur. Qəhrəman yadmə- kana gedərkən yolda bir çox maneələrlə qarşılaşır. Bu maneələr təbii maneə deyil, sonradan yaradılmış süni əngəllərdir. Ümumiyyətlə, nağıllarda əsas gedişində dönüşü çətin olur. K.Z. Ostrovskaya bunubelə ifadə edir: *“Əgər “ora” (yad məkana – T.X.) yol ətraflı təsvir olunursa və nağıllın bütün məzmununu əhatə edərsə, onda gəriyə yolları təqışarədir, final öncəsi bağlayıcı-epizoda qədər ixtisare dilə bilir. Burada istisnalar da vardır. Beləki, gəriyə dönüşdə qəhrəmanı yeni maneələrlə üzləşməsi, “geri”yə yolu “ora” gedişdəndə hamaraqlı və naməlumədir”⁸.*

Qəhrəman yad məkana gedərkən heç bir maneə, əngəllə qarşılaşmayıbsa, onun dönüşü çətin olur. “İbrahim” nağılında göbəkkəsməsinin dalınca qürbətə yollanan qəhrəmanonun laevlənbözülkəsinə qayıdır. Gedişiasan olduđu ücündönüşü çətin olur. Yolda əmisininona hədiyyə etdiyi toqqayəddi qanadifritətərəfində noğurlanır. Qəhrəman köbəkkəsməsinə itərkedib toqqanında lıncayollanır, yalnız yeddiildən sonra oğurlanmış toqqanı əldə edib geri qayıdır⁹. “Məlikməmməd” nağılında divi öldürüb qızları xilas edən qəhrəman geri qayıdarkən qardaşlarının xəyanəti ilə üzləşir. Qardaşları ipikə sibonquyuya

---

⁸Островская, К.З. Концепт путь-дорога как эквивалент концепта испытание в концептосфере народной волшебной сказки // Филологические науки: вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, – 2018. № 12(90), ч. 3, – с. 582

⁹Azərbaycan nağılları: [5 cildə] / Tərtib edən Məmməd Hüseyin Təhməsin. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2005. – s. 217

salırlar¹⁰. Bu cür əngəllər qəhrəmanın dönüşünü çətinləşdirir, onun qarşısında əlavə maneələr yaradır. O, düşdüyü vəziyyətdən çıxmaq üçün həmin maneələri aradan qaldırmaq məcburiyyətində qalır. Əgər yad məkan gedib çətin olubsa, buzaman onun dönüşü asan olur. Ağçəsmə daşını gətirməyə gedən Bəhrəm yolda əjdahanı öldürür, divlərin göyərçini ilə yarışır, çeşmə başında onlara hücum çəkən divi öldürür. Gedərkən müxtəlif maneələri dəfətdiyi üçün dönüşü asan olur¹¹.

Yol mədəniyyət hadisəsi kimi bu dünya ilə bağlıdır. Yad məkana gedən yolun əyri-üyrü, kələ-kötür olması, dar cığırdan ibarət olması əslində yolsuzluğun başqa bir formada ifadəsidir. “Şahzadə Mütəlib” nağlında tacirin dağın başında ölümə tərk etdiyi qəhrəmanın dağdan enmək üçün yol tapmaması, dirilik suyu dalınca Zülmət dünyasına gedən İsgəndərin oradan balasını çöldə buraxdıqları madyanın sayəsində çıxması o dünyada yolun olmadığını göstərir. Cığır, əyri-üyrü yol, kələ-kötür yol kimi məkan elementlərinin işləndiyi məqama diqqət yetirdikdə bu daha aydın görünür. Yolun olmaması, yolun əyri-üyrü olmasını, kələ-kötürlüyü, məkana gedən yolun ancaq cığır olması dağ, meşə, zülmət dünyası, o dünya kimi marginal məkanlar üçün xarakterikdir. “İlan və qız” nağlında ilan evləndiyi qızı əyri-üyrü yollardan apararaq yaşadığı mağaraya gətirir¹²; “Naşükür qız” nağlında qızın meşədə qarşılaşdığı qarı mevi hündür birdağın başında olur. Dağa ancaq kələ-kötür bircığır qalxır¹³. Yolsuz məkan yolsalmaq, yola çəmə hamamı xalçaqla, qəbiristanlıqda halva çalmaq əyni anlama gəlir. Yolsalındığı təqdirdə həmin məkan öz səciyyəsinə itirir, qorxulu, təhlükəli olmaqdan çıxır. Ucu-bucağı görünməyən, keçilməz dərya ondan yol açıldıqdan sonra ram edilir, onu keçmək, qət etmək daha asan olur¹⁴.

Yol nağılların poetik xüsusiyyətindən asılı olaraq fərqlənir

---

¹⁰ Azərbaycan nağılları: [5 cilddə] / Tərtib edən Əhliman Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2005. – s. 169

¹¹ Azərbaycan nağılları: [5 cilddə] / Tərtib edən Əhliman Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, – c. 3. – 2005. – s. 172

¹² Azərbaycan nağılları: [5 cilddə] / Tərtib edən Nürəddin Seyidov. Bakı: Şərq-Qərb, – c. 5. – 2005. – s. 233

¹³ Yəne orada, s. 264

¹⁴ Azərbaycan nağılları: [5 cilddə] / Toplayıb tərtib edən: Hənəfi Zeynalli. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – s. 216

daşıyır. Sehrli nağıllarda o, sınaq meydanıdır. Qəhrəman yolda o dünya varlıqları tərəfindən sınağa məruz qalır, onlara məxsus sehrli əşya və köməkçiləri yolda əldə edir, qəhrəman yoldaşlıq etdiyi şəxsi yolda sınağa çəkir. Dininağıllardaisə yol ibrətdünyasıdır. Yoldabaş verən, yaşanan hadisələr axirət dünyasını yada salır, insanı pis əməllərdən uzaqlandıran, dini dəyərlərə uyğun həyat sürməyə çağırır.

Yol evdən, doğma məkandan başlayır, evdə də bitir. Qəhrəman nə qədər uzaqlara getsə, öz xoşbəxtliyini yad məkanda tapsa da, yekunda doğma məkana, öz evinə qayıdır. Bu təkcə qəhrəman üçün xarakterik deyil, köməkçi personajlarda da bunu izləmək mümkündür. Köməkçi personajlar qəhrəman yoldaşları kimi qəbul edilir, bütünlükdə boyunu müşayiət edirlər, əsas məqsədə çatmaqda onlara kömək edirlər. Qəhrəman əsas məqsədə çatdıqdan sonra onlar nağıl ömürlərini başa vurduqları halda belə yəndə qəhrəmanı tərk etmirlər. Geri qayıdanda yol boyu onu müşayiət edir, yalnız qəhrəmanla tanış olduqları yerə çatdıqdan sonra ondan ayrılırlar. Hər şeyin başladığı yerdə bitməsi doğma məkənin mifoloji təfəkkürdə oynadığı roldan irəli gəlir. Mifə görə dünyəyə gəlməmişdən öncə xaos mövcud olmuş, yer üzünü başdan-başaya ilə örtmüşdür. Allah öncə sudan kosmosu yaratmışdır. Allah tərəfindən yaradıldığı, insanın ilk məni mədiyi, ilk yaşadığı yer olduğu üçün qədim insanlar doğma məkəni (kosmosu) müqəddəsləşdirmiş, onu yad məkəna (xaosa) qarşı qoymuşlar. Onun üçün doğma məkəni (bu adiev, şəhərvəyə məmləkət də olub bilər) həmişə əziz sayılmışdır. Çünki onun nəzərində doğma məkəni dünyənin mərkəzidir, digər məkənlər isə onun ətrafında formalaşmışdır. Doğma məkəna bu münasibətin nəticəsidir ki, nağıl dünyəsində bütün evdən ayrılmalər, yer dəyişmələr yekunda doğma məkəna – evə, doğma şəhərə, doğma məmləkətə qayıdıqla tamamlanır.

“1.3. Azərbaycan nağıl məkəninin təşkilində toponimlərin rolu” paraqrafında isə beş cildlik “Azərbaycan nağılları” toplusu əsasında toponimlərin səciyyəsi verilir. Paraqrafda nağıl toponimləri real toponimlər və xəyali toponimlər olmaqla iki qrupa ayrılır. Real coğrafi adları əid olduqları obyektlərin təyinatından asılı olaraq dörd yarımqrupa bölünür: 1. Qitə, ölkə adları; 2. Məmləkət, vilayət, şəhər adları; 3. Oronimlər; 4. Hidronimlər.

Azərbaycan nağıl toponimikası orta əsr toponimlərinin xatırladır.

Misir, Yəmən, Hindistan, Çin, Firəng kimi bir çox orta əsr ölkələri şəhər dövlətləri kimi qarşımıza çıxır. Bu məkanların real məkanlarla ad oxşarlığından başqa heç bir ümumi cəhəti yoxdur. Qəhrəmanın bu ölkələrə gedərkən qət etdiyi məsafənin, keçdiyi yolun coğrafi uyğunluğu belə yoxdur. Həmin məkanlar qəhrəmanın ölkəsinə düşmənin münasibəti, əks qütbə də dayanması ilə seçilir. Qalan şeylər hamısı eynidir. Hətta dil baryeri belə yoxdur. Həmin ölkənin sakinləri də qəhrəmanla eyni dili danışır, yad məkanı təşkil edən karvansara, hamam, çayxana, bazar və sair doğma məkanla eynidir. Bununla belə, yad məkanın üçün xarakterik meyvəyə, orada hansısa bir heyvanın olub-olmamasına, qeyri-adi adət-ənənəyə görə doğma məkandan fərqlənir.

Nağılların strukturuna diqqət yetirdikdə görürük ki, istənilən məkan deyil, İsfahan, Qəndəhar, Heydərabad kimi məkanlar doğma məkan kimi verilir, Hindistan, Çin, Firəng kimi məkanlar isə doğma məkana qarşı duran, onunla düşmənçilik edən məkanlar kimi təqdim olunur. Doğma məkan üçün əsətlük əbun məkanlardəngədir. Firəng padşahı doğma məkanı müharibə ilə hədələyir, Hindistan padşahı göndərdiyi tapmacanın cavabı verilmədiyini təqdirdə doğma məkana hücum edəcəyini bildirir. Etnos, bir qayda olaraq, özünü sahib olduğu tarixi ərazini doğma məkan kimi qavrayır, bu coğrafiyadan kənar qalan əraziləri isə yad məkan kimi xarakterizə edir. Bununla əlaqədar, qəhrəmanın yaşadığı məkan *öz, doğma, vətən* kimi mənsubiyyət bildirən sözlərlə ifadə olunduğu halda, yad məkan *uzaq, özgə, təhlükəli, tilsimli* kimi təyinlərlə verilir.

Sehrlili nağıllarda xəyali məkanlar nağıl məkanının təşkilində fəal iştirak edirlər. Xəyali məkanlar nağıllarda, bir qayda olaraq, yad məkanı təmsil edirlər: *“Fantastik toponimlər ya “yad çarlığı”nın nominasiyalarıdır, ya da onunla real dünya arasında sərhəd zonalarını ifadə edirlər”*¹⁵. Xəyali məkanlara aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə adlandırılır.

1. Orada yaşayan sakinlərə görə: Divlər şəhəri, Pərilər ölkəsi, Cinlər ölkəsi.

---

¹⁵Зворыгина, О.И. Функционирование топонимов в русской литературной сказке // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. Серия: Филологические науки, – Волгоград, – 2009. №2(36), – с. 117

2. Məkanelementlərininsayınagörə:Yeddidağ,Yeddi təpə.

3. Məkanınfizikixüsusiyyətinəgörə:Qaradağ,Qaradərya, Sarı dağ, Ağ çeşmə.

4. Məkanınsəciyyəsinə görə:Tilsimlərölkəsi.

Təhlilə cəlb olunmuş 164 nağılda cəmi 56 toponimin qeydə alınması Azərbaycan nağıllarında məkan adlarının o qədər də çox olmadığını göstərir. Bununda əsas səbəbi nağıllarda məkanadlarının çox vaxtkonkrettoponimlərlədeyil,“birşəhərdə”,“bir kənddə”,“bir mahalda” kimi qeyri-müəyyən formullarla verilməsidir. Mövcud coğrafi adlar isə nisbi səciyyə daşıyır, real coğrafi adlarla ad oxşarlığındanbaşqaheçbireyniliyiyoxdur.Həttaölkəninürümü,yerləşdiyi istiqamət, qəhrəmanın ora gedərkən qət etdiyi yol – hamısı nisbi səciyyə daşıyır. Buna baxmayaraq, coğrafi adlar özləri bəlli bir informasiyanın daşıyıcısıdır. Toponimlər əcdadlarımızın keçmiş haqqında yaddaşdır, onların ətraf aləmə baxışıdır. Coğrafi adlar bizə əcdadlarımızınsahibolduğucoğrafiyahaqqındaməlumatverir,yadvə düşmən məkanları bizə tanıdır, bizdə tarixi coğrafiyamız haqqında təsəvvür yaradır.

“**Nağıl məkanının əksliklər əsasında təşkili**” adlanan ikinci fəsil üç paragrafda ümumiləşmişdir. **“2.1. Doğma və yad məkan qarşdurması”**paragrafında deyilir ki, sehrlı nağıllarda məkan əks qütblər əsasında təşkil olunur. Bunun bir tərəfində qəhrəmanın doğulduğu, boya-başa çatdığı doğma məkan, digər tərəfində isə demonik güclərin olduğu yad məkan durur. Yad məkanın əsas xüsusiyyəti doğma məkandan çox-çox uzaqlarda yerləşməsidir. Qəhrəmanın ayağına dəmir çarıq geyinib əlinə dəmir əsa alması və çarıq yırtılıb dəmir əsas yeyilənə qədər itmiş arvadını axtarması və yaxud yad məkana gedərkən qət olunan məsafəni ifadə edən “az getdi, çox dayandı, çox getdi, az dayandı, dərələrdən sel kimi, təpələrdən yel kimi” formulu həmin məsafənin nə qədər uzaq olduğunu göstərir. Qəhrəmanın təkbaşına bu məsafəni qət etməsi mümkün deyil. Bu işdə yel atı, dərya atı, Simurq quşu, sehrlı xalça, o dünya varlıqları ona kömək edir.

“Şah Abbasın arvadı” nağıllar toplusunda çap olunmuş “Torçunun nağılı”nda belə bir motiv vardır. Nağılda deyilir ki, Novruzbayramında–iltəhvılo lanərəfədəkimdiləkistəyirsə,çərxi-

zəvvarın qarşısında dairə çəkərək onun içinə girir. Bu vaxt dünyanın bütün həşəratları, heyvanları onun üstünə gəlir. Dairəyə girən şəxs əgər qorxub ayağını ondan kənara qoyarsa, bu onun üçün yaxşı nəticələnməz: ya ölür, ya da dəli olar. Onlardan qorxmayıb dairənin içində qalarsa, onda həmin həşəratlar, heyvanlar gəlib dairənin yanında dayanır, dairənin içinə girməyə ixtiyarları olmadığı üçün heç nə edə bilmirlər. “Torçunun nağılı”nda da qəhrəman il təhvil olanda dairəyə girərək çərxi-zəvvardan iki fəriştənin ixtiyarının ona verilməsini istəyir¹⁶. Bu motiv doğma və yad məkan münasibətlərini izah edən gözəl bir detaldır. Dairənin içi doğma məkandır, naxırçıya aid olan, onun sahib olduğu ərazidir, dairədən kənar isə heyvanların, həşəratların hakim olduğu yad məkandır. Naxırçı nə qədər ki ayağını dairədən (doğma məkandan) kənara qoymayıb onun üçün heç bir təhlükə yoxdur, yad məkanın sakinlərinin (həşəratların, heyvanların) onun məkanına girməyə ixtiyarı yoxdur. Doğma və yad məkan münasibətlərini adi bir dairənin təmsalında bizə təqdim edən bumotiveyni zamanda nağıl məkanının təşkilində sərhəd bölgələrin (bu motivdə o, cizgi ilə ifadə olunub) rolunu göz önünə sərir. Sərhəd hər iki dünyanı bir-birindən ayıran məkan elementidir, nağıllarda o, xaotik əlamətlərlə təsvir olunur. Belə məkanlar qara təyini ilə verilir (Qaradağ, Qara dəniz), orada ot bitmir (yerə tüpürsən dış yerindən çıxar), keçilməz, adam ayağı dəyməyən yer kimi təsvir olunur. Nağıllarda hadisələr meşə, dağ, çay, dəniz kimi marginal zonalarda cərəyan etdiyindən bu məkanla bağlı peşə sahiblərinin – ovçu, balıqçı, odunçu kimi personajların aktivləşməsinə səbəb olmuşdur.

Nağıllarda məkan daxilində istənilən yerdəyişmə doğmaməkan-yad məkan-doğma məkan şəklində baş verir. Bu əksiliyin digər qütbündə fərqli məkanlar – Gülistani-İrəm, Zülmət dünyası kimi xəyali, Misir, Hindistan, Çin kimi real məkanların durmasına baxmayaraq, həmin məkanlara doğru yerdəyişmələr də eyni prinsiplə təşkil olunur. Ona görə də qəhrəmanın doğma məkandan Zülmət dünyasına yerdəyişməsi ilə, doğma məkandan Hindistana doğru yerdəyişməsi arasında elə bir fərq yoxdur. O dünyaya yollanan qəhrəman necə ödünyavarlıqlarının incildinə girirsə (özünü keçəlliyə

---

¹⁶Şah Abbasın rəvayəti/Toplayıb tərtib edən F. Bayat. – Bakı: Yazıçı, – 1996, – s. 108

vurur, o dünyaya quş cildində daxil olur və s.), eynilə yad şəhərə gələn qəhrəman da keçəl qılığına, heyvan cildinə girir. Yaxud, nağıllardan çox yaxşı xatırlayırıq, o dünyaya yollanan qəhrəman yolda qarıya və ya abidə rast gəlir, onlar qəhrəmanı yeməyə qonaq edir, sonra o dünyada necə hərəkət etmək lazım olduğunu ona izah edirlər. Eyni elementi doğma məkandan Hindistan, Yəmən, Misir, Çin kimi real məkanlara doğru yerdəyişmələrdə də izləyirik. Qədim insanların təsəvvüründə o dünyaya səfərlə Çinə, Hindistana, Misirə səfər arasında heç bir fərq yoxdur. Hər ikisi onun nəzərində yad məkandır, ona görə həmin məkanlara doğru yerdəyişmələr eyni prinsiplərlə verilir.

Yad məkana keçid müəyyən rituallarla müşayiət olunur. Mifoloji təfəkkürdə ölüm keçid kimi başa düşülür. Ona görə o dünyaya keçid zamanı qəhrəman müvəqqəti ölüm vəziyyəti alır (quyuyadüşənqəhrəmanbirmüddəthuşsuzvəziyyətdəqalır,yaxudo dünyaya yollananda lövhü oxuyub gözlərini yumur), və ya o dünya varlıqlarının əlamətini qəbul edir (özünü axsaqlığa vurur, keçəl qılığına girir, heyvan cildinə girir, onu adı ilə çağırırsalar da, dönüb baxmır, danışdırsalar da, dinmir). Qəhrəmanın o dünyada uğuru bundan asılıdır. O, başqa dünyaya məxsus olduğunu nə qədər gizləyə bilirsə, yad məkanda bir o qədər sərbəst hərəkət edə bilər.

Məkanyerdəyişmələrindəyeməyinxüsusiönəmiyədir.Bildiymi-zkimi,nağıllardayadməkanağələnqəhrəmanburadahazıryeməklə qarşılaşır, yaxud qarşılaşdığı köməkçi personajlar onu yeməyə qonaq edib sonra yad məkana yola salırlar. Yeməyin marginal məkanlarla əlaqələndirilməsi onun keçid rolunu yansıtmadan qaynaqlanır.Yemək tərkibinəvəmənzəyinəgörətəbiətəməxsusdur,ammahəminərzaqlardan hazırlanan qida artıq mədəniyyət aktıdır, təbiətdən mədəniyyətə keçidinnəticəsidir¹⁷.Məzhbuxüsusiyyətinə görətədqiqatçılar yeməyə əks qütblüyü zəiflədən, neytrallaşdıran vasitə kimi baxırlar. Yunanlardaölənşəxsinağzınayağvəbalsürtülür,mifoloji təfəkkürdə

---

¹⁷Мифынароdoвмира:[в2томах]/Глав.ред.С.А.Токарев.Москва:Советская энциклопедия,—1980.—т. 1:Еда.—с. 353.

bu birdəfəlik və dönüştürücü keçidi təmin edir¹⁸. Azərbaycanda da yeməyin keçid funksiyasına dair ənənədə müəyyən təsəvvürlər mövcuddur. Zəngilan rayonunda ölü düşən evdə cənazə qapıdan çıxarılmamış balaca bir qabda da olsa halva çalınardı ki, həmin halvanın iyi, qoxusu ölünün burnuna çatsın¹⁹.

M.Eliadeye görə, ənənəvi cəmiyyətlər üçün doğma, mənimsənilən ərazi ilə naməlum, qeyri-müəyyən ərazilər arasında qarşıdurma xarakterikdir. Birinci tərəfdə dünya, kosmos, ikinci tərəfdə isə xaos, qəhrəmanların yaşadığı məkandır. Həmin məkani tutmaqla, onu mənimsəməklə insan həm də yad məkani simvolik olaraq yenidən yaradır, kosmoqoniyani ritual təqlid yolu ilə onu kosmosa çevirir²⁰. Eynilə nağıllarda da doğma məkani əlamətləri ilə kosmosu xatırladır, yad məkani isə xaosu təmsil edir. Yad məkani doğma məkana qarşı aqressivliyi, dağıdıcı münasibəti ilə seçilir. Əjdaha suyun qabağını kəsərək şəhəri əhlini susuz qoyur, div padşahın bağından almaları oğurlayır, bağa gəzməyə çıxmış qızı qaçırdır, yeddiqanad ifritə qəhrəmana əmisinin hədiyyə etdiyi toqmanı oğurlayır və s. O dünya varlıqlarının doğma məkana qarşı yönəlmiş bu dağıdıcı fəaliyyəti bu məkani məhv etməyə, onu xaosla çevirməyə yönəlir. Miflərdən ecəllah varlıqlar, mədəni qəhrəmanlar dünyanı xilas etmək üçün onlara qarşı vuruşursa, nağıllarda da qəhrəman öz dünyasını qorumaq, yad məkandan gələn təhlükəni aradan qaldırmaq üçün onlara qarşı mübarizə aparır. Ona görə də yad məkana edilən səfər həmin məkani yenidən təşkili, onun mənimsənilməsi ilə tamamlanır. Qəhrəmanın yad məkandakı fəaliyyəti, onun tilsimini sındırması simvolik olaraq həmin məkani mənimsənilməsi, onun yenidən yaradılması kimi başa düşülür. Qəhrəmanın həmin fəaliyyətindən sonra yad məkani xaos

---

¹⁸ Золотарева, Е.Н. Функции пищи в ритуалах перехода в традиционной греческой культуре. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/funktsii-pischi-v-ritualah-perehoda-v-traditsionnoy-grecheskoy-kulture/viewer>.

¹⁹ Qarabağ: folklor da bir tarixdir: [10 cildə] / Toplayıb tərtib edən: İ. Rüstəmzadə. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 10: Zəngilan və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri. – 2018. – s. 33

²⁰ Элиаде, М. Священное и мирское / М. Элиаде, пер. с фр., предисл. и коммент. Н.К. Гарбовского. Москва: МГУ, – 1994, – с. 28

səciyyəsinə itirir, doğmaməkan üçün artıqtəhlükətəşkiletmir.

“2.2. Yuxarı və aşağı qarşıdurması” paragrafında isə Gülüstani-İrəm və Zülmət dünyası qütbləşməsindən bəhs olunur. “Tapdıq” nağılı bu qütbləşmənin əks olunduğu nağıllardan biridir²¹. Nağıldadünyaikiqütblütəsvirolunur:buqütblərdənbiriGünxanımın hakim olduğu Gülüstani-İrəm, digəri isə Tüfan divin padşahlıq etdiyi Zülmət dünyasıdır. Zülmət dünyası qaranlığın hakim olduğu, əjdaha, div, ifritə kimi demonik varlıqların yaşadığı xaos bir məkan kimi təsvir olunur. Gülüstani-İrəm isə ondan fərqli olaraq göylə əlaqəlidir, pərilərin, mələklərin yaşadığı, daimi işığın, nurun hakim olduğu məkan kimi verilir. Bu dünyalar bir-birinə ziddiyyət təşkil etdiyi üçün Şəms anasının Tüfan divlə evlənməsinə qarşı çıxır, hər vəchlə onların izdivacına mane olmağa çalışır. Bu məqsədlə Qaf dağına qırx yerə parçalayır, Tüfan divi qırxıncı dağa həbs edir. Bu əkslik aradan qalxmadığı təqdirdə onların qovuşması mümkün görünür. Bu əksliyi isə ancaq orta dünyanın hesabına aradan qaldırmaq mümkündür.

“Tapdıq” nağılında Yer Gülüstani-İrəmlə Zülmət dünyası arasında yerləşən orta dünya kimi təsvir olunur. Mifoloji təsəvvürdə mərkəz kainatda uyum yaradıcı, əks qütblər arasında eyni trallaşdırıcı rol oynayır. Tapdıqda Yer itəmsilədən personaj kimi əks qütblər arasında tənzimləyici rol oynayır. Digər medial personajlar kimi o da demonik mənşəyə malikdir: Günxanımla Tüfan divinə oğludur. Günxanımla Tüfan divlə izdivacına qarşı olan qızı Şəmsin qorxusundan onu Süleyman tacirin yolu üstünə atır. Oğul həsrəti çəkən Süleyman tacir onu övladlığa götürərək öz balası kimi böyüdür. Tapdıq Tüfan div tərəfindən qaçırılan və ölü təlsiminə salınan bacısını xilas etməyə yollanır. Demonik mənşəli olduğu üçün adməkanda fəaliyyət göstərmək onun üçün çətin olur. Gülüstani-İrəmə ayaq basdıqda torpaq onu geritullamır, onu özünükü kimi qəbul edir. Qeyri-adigücüsəyəsində Zülmət dünyasının hökmdarı Tüfan divlə vuruşur. Tapdığınyadməkana səfəri onun yeni identifikasiya ilə yekunlaşır. Nağılım sonunda o, Gülüstani-İrəmlə Zülmət dünyasının padşahı olur, Süleyman tacirin qızı ilə evlənilir. Nəticədə üçlü dünya –

---

²¹ Azərbaycan nağılları. Beç cildə, IV cild./Tərtib edən Əhliman Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, – s. 38

Gülüstani-İrəm-Yer-Zülmətdünyasıonuntimsalındabirləşir.²²

“2.3. Müqəddəs məkan və dünyəvi məkan qarşındurması” paraqrafındadininağıllardakıməkanınxüsusiyyətlərindənbəhsedilir. Dini-əxlaqi görüşlərin xalq arasında təbliğinə xidmət etdiyindən dini nağıllarda məkan buna uyğun olaraq müsəlman-kafir, müqəddəs-dünyəvi, halal-haram qarşındurmaları əsasında qurulur. Məkana dini-əxlaqi ölçülərdən, halal və haram prizmasından yanaşılır, bununla əlaqədar bu dəyərlərin qorunduğu məkan pak, təmiz, müqəddəs, onlarınpozulduğuyerlərəsəharamlığın,pisəməllərinbaşalıb-getdiyi məkan kimi verilir. Sehrli nağıllarda yad məkan fərqli qatlardan, təbəqələrdən təşkil olunduğu halda, doğma məkan vahid məkan kimi verilirdi. Dini nağıllarda bu münasibətin artıq dəyişdiyini, insan yaşayanməkanındaəksqütblərəsasındatəşkilolunduğunumüşahidə edirik. Bu əksliyin bir tərəfində haramlığın baş aldığı, dini-əxlaqi dəyərlərin pozulduğu məkan durursa,digərtərəfində Məkkə, Kərbəla kimi müqəddəs məkanlar durur.

MüqəddəsməkanlarAllahaənyaxınyerhesabolunur,insanların diləyi burada daha tez eşidilir. Ona görə dindar insanlar öz nicatını dünyəvi, günaha batmış məkandan uzaqlaşmaqda, əsl məkana, müqəddəs məkana sığınmaqda görmüşlər. A.Y.Qureviç orta əsr insanının məkana baxışından bəhs edərkən yazır: *“Dini nağıllarda əhəmiyyətliyərtutan ziyarət müqəddəsyerlərə adi səfərdeyil, Allaha mənəvi yol kimi başa düşülür. Müqəddəs yerlərə səyahət günaha batmış məkandan müqəddəs yerlərə uzaqlaşmaq cəhdidir.”*²³. Nağıllarda bu, dünyəvi məkanda haqsızlığa uğrayan, üzərinə böhtan atılan şəxsın müqəddəs məkana gedərək orada nicat tapması şəklində öz əksini tapmışdır. “Yəhudi qızı” nağılında padşah arvadını övladının başını kəsməkdə günahlandıraraq saraydan qovur, qızı təqib edən ata onunlaevlənmək istəyir, rəddcavabıaldığıüçünqızın qollarınıkəsir. Dünyəvi məkanda buqədərhaqsızlığa uğrayanqadın Həzrət Abbasın məzarınıziyarətedir,oradanicattapır.Arvadınıngünahsızolduğuüzə çıxandansonrapadşahonuyenidənsarayaqaytarmaqistəsə də,qadın

²² Azərbaycannağılları:[5cilddə]/TərtibedənƏhlimanAxundov. –Bakı:Şərq- Qərb, – c. 4. – 2005. – s.336.

²³Гуревич,А.Я. Категориисредневековойкультуры./А.Я.Гуревич. – Москва: Искусство, – 1984, – с. 74

onunla getmir, müqəddəs məkanda qalıb süpürgəçi işləməyi sarayda cah-cəlal içində yaşamaqdan üstün tutur²⁴.

Dini nağıllarda müqəddəs məkanlara ziyarət həm də dini-əxlaqi baxımdanyüksəlmə,ucalmakimibaşadüşülür.Əgərsehrlinağıllarda Məkkəyə, Kərbəlaya, Məşhədə ziyarət nağılınekspozisiya hissəsində evdən ayrılma səbəbi kimi çıxış edir və baş verəcək ziyana zəmin hazırlayırdısa,dininağıllardabeləməkanlaraziyarətəxlaqiyüksəlişin nəticəsi kimi verilir. Bunun ən bariz nümunəsi xeyir əməl sahibi insanların Həccə getmədikləri halda belə onların qiyabi olaraq Həccə ziyarət etmiş kimi verilmələri, Həccdə hamıdan öndə saf tutmaları, müştəyidin yanında oturmalarıdır. Bu insanlar əməlləri, tutduğu işlər sayəsində o zirvəyə ucalmışlar.

Orta əsr insanların təsəvvüründə günah ancaq insana məxsusdur.OnagörəGöydininağıllardaAllahın,mələklərinyaşadığıməkan, əbədihəyatın,idealhəyatınolduğuyerkimi,yerisəməvəqqətiyaşam yeri, günahla dolu məkan kimi verilir. Bununla əlaqədar dini nağıllarda əxlaqi, iqtisadi baxımdan yüksəliş yuxarıya doğru, çöküş, tənəzzül isə aşağıya doğru hərəkət kimi verilir. Bunun ən bariz nümunəsi“Şahqızınınarzusu”nağılındaözəksinitapıb.Nağıldagəlin karvanınınönünükəsənoğlanşahqızındannə arzusuolduğunuxəbər aldıqda gəlinin cavabı bu olur ki, uzun nərdivanım, polad çəkicim və yüz əllilik mismarım olardı. Gəlin şah qızıdır, özü də şah oğluna ərə gedir. Bu qədər zənginliyin, var-dövlətin qarşısında onunistədiyi şey oğlana təəccüblü gəlir. Əslində gəlin çox gözəl bilir ki, hər yaxşı günün bir pis günü, hər yüksəlişin bir çöküşü var. Ona görə özünə nərdivanla mismar arzu edir ki, pis gün gələndə nərdivanla yuxarı qalxıb özünü göyə mismarlasın, Allah onu oradan (zənginlikdən, çatdığımənsəbdən)endirəndə birdən-birə deyil,pillə-pillə endirsin²⁵.

Dünyanın əks qütblər şəklində təşkili əslində son nəticə deyil, məqsədbuziddiyətinhəllidir.Miflərdəbuziddiyətmedialməkanlar

---

²⁴ Saatlı folklor örnəkləri / Tərtib edən, ön sözün müəllifi: İ.Rüstəmzadə. – Bakı:Elm və təhsil, – 2014. – s. 142

²⁵ Saatlı folklor örnəkləri / Tərtib edən, ön sözün müəllifi: İ.Rüstəmzadə. – Bakı:Elm və təhsil, – 2014. – s. 241

vasitəsi ilə, bir ziddiyyətin digərini əvəzləməsi ilə həll edilir²⁶. Dini nağıllarda isə bu ziddiyyət ya dünyəvi məkandan, günah dolu məkandan qaçaraq müqəddəs məkana sığınmaqla, ya da məkanın yenidən təşkili ilə öz həllini tapır. Məhz bu səbəbdən kafir dünyasına hər səfər onun yenidən təşkili ilə yekunlaşır.

Üçüncü fəsil **“Azərbaycan nağıllarında zaman anlayışı”** adlanır və üçparaqraftan ibarətdir. **“3.1. Sehrli nağıllarda epik zamanın xüsusiyyətləri”** paraqrafında qeyd olunur ki, nağıllarda zamanla məkan vəhdətdədir, zaman məkana görə formalaşdığı üçün hərnağılqrupundao, fərqlisəciyyəkkəsbedir. Sehrlinağıllardazaman fantastik zamandır. Sehrli nağıl dünyasında hərəkət edə bilmək üçün sehrli güclərə, sehrli vasitələrə ehtiyac vardır. Onlara sahib olan zaman və məkanı da özünə tabe edir, qət edilməz məsafələri qısa zamanda aşır, kilometrərcəuzaqməsafədənəndaxəbərtutur. Bir sözlə, sehrli güc qəhrəmana ucsuz-bucaqsız bir hakimiyyət verir. Sehrli gücləri sayəsində o, zamanı durdura, onu sürətləndirə, keçmişini geri qaytara bilər. Bağbançavanlıqalmasınıyeyərəkənbeşyaşında oğlana çevrilir, padşah derya ayğırınınsüdündə çimibcavanlaşır, gənc sehrli almadan bir dişlək almaqla ölümünü yaxınlaşdırır. Sehrli gücləri olduqdan sonra qəhrəmanın qarşısında keçilməz sədd, aşılmaz əngəl qalır. Belə gücləri sayəsində ucsuz-bucaqsız deryalar onun üçün heç bir əngəl törətmir, gəmi olmadıqda belə deryanın içində yol açaraq hərəkət edə bilər. Bir sözlə, sehrli gücə, əşyaya sahib olmaq zaman üzərində sərhədsiz hakimiyyət deməkdir.

Bu paraqrafda həmdə bioqrafik zaman anlayışından çıxış edərək sehrli nağıllardakı zamanın xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Qeyd olunur ki, nağıllardakı zaman hərəkətlə, fəaliyyətlə bir yerdə qavranılır, hərəkətdən kənarda zaman yoxdur. Ona görə də nağılda hər şey hərəkətdə verilir, o şey ki hərəkət etmir, ondan danışılır. “Tənbəl Əhməd” nağılında oturduğu yerdən durmağa ərinən qəhrəmanın bioqrafik zamanı şahqızı ilə evlənməsindən sonra başlayır. Ona qədər qəhrəman haqqında sadəcə onun tənbəl olduğu, oturduğu yerdən durmağa ərinəndiyi məlum idi, amma şahqızı ilə evləndikdən sonra

---

²⁶ Леви-Стросс, К. Структурная антропология / К. Леви-Стросс. – Москва: Главная редакция восточной литературы, – 1985, – с. 201

tədricənəməyə, zəhmətəalışır,xeylivar-dövlət,sərvətəldədir²⁷.

Nağıl zamanı qəhrəmanın zamanıdır. Burada hadisələr qəhrəmanı izləyir. Onun dünyaya gəlişindən tutmuş müəyyən sınaqlardan, çətinliklərdən keçib nağıl dəyərlərinə yiyələnməsinə qədər olan dövrü əhatə edir. İkinci dərəcəli personajlardan isə yalnız qəhrəmanla əlaqəli olduğu zaman söhbət açılır. Ona görə nağılda qəhrəmanın doğuluşu, uşaqlıq dövrü, məktəbə getməsi haqqında məlumatlar verildiyi halda, ikinci dərəcəli personajlarda belə məlumatlar yoxdur. S.Y.Neklyudovun da ifadə etdiyi kimi, “*ikinci dərəcəli personajları tamamilə yaşsəciyyəsinə itirir, yadəstatik bir yaşda təsvir olunurlar*”²⁸. Bu personajlar yaşca dəyişmiş, bir yaşda təsvir olunurlar. Qəhrəman üçün bioloji zamanirəli ləssədə, onlar üçün zaman durmuşdur. “Ceyran” nağılında Rum padşahının oğlu Əhməd Zərgövanım almaq üçün onun ölkəsinə hücüm edir, amma qız ilə bilmir, Hind padşahı onu sandığa salıb bağda quyuda basdırır. Neçə ildən sonra quyudan xilas olan Rum padşahının oğlu bu dəfə ceyran ətinin yeyilməsi nəticəsində doğulan qəhrəmanın – Ceyranın əli ilə Zərgövanım almaq istəyir, amma Ceyranın Hind padşahının qızına aşiq olması onun planlarını pozur²⁹. Üstündən illər keçməsinə baxmayaraq Hind padşahının qızını yaşlanmasından, qocalmasından nağılda birkəlmə belə sözaçılmır. Sanki zaman qəhrəman üçün axıb: odoğulub, böyüyüb, həddi-buluğ adolub, amma Zərgövanım üçün bumüddət heç bir dəyişiklik baş verməyib. Onun üçün zaman durub.

O dünya varlıqlarında bioloji zaman daha uzundur. Demonik varlıqlarda bioloji zaman bədənə deyil, ruhun varlığı ilə ölçülür. Demonik varlıq öldürülə bilər, amma onun ruhu məhv edilmədikcə o tam öldürülmüş sayılır. Həmin ruh müəyyən əşyalarda öz yaşamını sürdürür, bir müddət sonra başqa cildə, başqa şəkildə yenidən dünyaya gəlir. Ona görə tam məhv etmək üçün onun ruhunu məhv etmək lazımdır.

---

²⁷ Azərbaycan nağılları: [5 cilddə] / Tərtib edən Hənəfi Zeynallı. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – s. 360.

²⁸ Неклюдов, С.Ю. Поэтика эпического повествования: пространство и время / С.Ю. Неклюдов. Москва: Форум, – 2015, – с. 75

²⁹ Azərbaycan nağılları: [5 cilddə] / Tərtib edən Məmməd Hüseyin Təhməsisib. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2005. – s. 192

Nağıllardadöyüşsəhnələrinitəsviredərkəntez-tezqeydolunurki, qəhrəman düşməni qaldırır yerə elə çırpdı ki, tikəsi ələ gəlmədi. İlk baxışdanaditəsvirsəciyyəsiabağışlasada, əslindəbuadibirdetaldeyil. Nağıllarda tez-tez şahidi oluruq ki, qəhrəman düşməni öldürdükdən sonra onu parça-parça doğrayır. S.Y.Neklyudov bu xüsusda yazır: *“Arxaik və ənənəvi folklorun fantastik süjetlərində ölüm, bir qayda olaraq, mütləq olmur, məlum vəziyyətlərdə o geri qayıdan prosesdir. Tamməhvətəməbdəniancaqçoxluxırdavəbir-biriiləlaqəsiolmayan hissələrəparçalamaqla mümkündür”*³⁰. Məhz buna görə nağıllarda qəhrəman düşməni öldürdükdən sonra onu tikələrə bölür, Həzrət Əli Səcayə pəhləvanı öldürdükdən sonra onun cəsədini yandırır külünü göyəsovurur³¹. Çirkinqızıbədənininhissələrəparçalanmasıüçündəli qatırın quyruğuna bağlayıb dağa-daşa buraxırlar³². Tikəsinin ələ gəlməməsi onun tam məhv edildiyi anlamına gəlir. Sehrli nağıllar məzmun elementlərinin forma elementinə çevrilməsi nəticəsində təşkil olunduğundan ruhun məhv edilməsi haqqında həmin təsəvvürlərdən sonralartəsvirelementikimiistifadəedilmişdir.

“3.2. Dini nağıllarda epik zamanın xüsusiyyətləri” paraqrafında qeyd olunur ki, dini nağıllarda bioloji zaman sehrli nağıllardan fərqlənir. Sehrli nağıllarda sehrli gücə sahib olan bioloji zamana da hakimdir. Sehrli vasitələrə sahib olan şəxs zamanı irəli apara və ya geri qaytara bilir. Dini nağıllarda isə insan zaman üzərində hakim olmadığından bioloji zaman onun ixtiyarında deyil, əksinə, zaman insana hakimdir. Bunun ən bariz nümunəsi “Belə də qalmaz” (TR 996***)³³ nağılında verilib. Nağılda qəhrəman bir sahibkara nökrə olur. Sahikar onu cütə qoşur. Yoldan keçən tacirin onun bu halına acıdığını görən nökrə deyir: “Belə də qalmaz”. Bir müddətsonrasahibkarölür, onunvar-dövlətinökərəqalır. Vəzirölür,

---

³⁰Неклюдов, С.Ю. Душа убиваемая и мстящая // Труды по знаковым системам, вып. 7, – Тарту, – 1975. – с. 68.

³¹Saatlı folklor örnekləri / Tərtib edən, ön sözün müəllifi: İ.Rüstəmzadə. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – s.19

³²Azərbaycanağılları:[5cilddə]/TərtibədənMəmmədHüseynTəhmasib.–Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2005. – s.119

³³Nağılinsüjetnömrəsiİ.Rüstəmzadənin“Azərbaycanağıllarınıninsüjet göstəricisi”(2013) kitabı əsasında verilib.

nökərvəzirliyə gətirilir, padşah ölürlər, o, padşah seçilir, amma hərdə fəda tacirlə görüşəndə ona “belə də qalmaz” deyir. Bir müddət də on sonratadır yenə onabaşçəkəməyə gələndə padşahın öldüyü məlum olur. Axırda sel qəbiristanlığı yuyub aparır, onun qəbrindən əsər-ələmət də qalmır. Göründüyü kimi, sehrli nağıllardakı fantastik zaman anlayışı burada yoxdur. Qəhrəmanın zamanı saxlamağa və ya yubatmağa ixtiyarı yoxdur, zaman öz zaxarındadır. Bir zamanlar cütə qoşulan nökərlər vəziro olur, padşah olur, amma budauzunsürmür, o, dünyasını dəyişir. Bioloji zaman qəhrəmanın ölümü ilə bitmir. Sel qəbri yuyub apardıqdan, ondan əsər-ələmət qalmadıqdan sonra artıq bioloji zaman da tamamlanmış olur.

Dini nağıllarda bioqrafik zaman bizə alın yazısı, tale kimi təqdim olunur. İnsan bu yazını dəyişə bilməz. Alın yazısını pozmaq istəyənlər, Allahın yazdığı əcəldən qaçmaq istəyənlər haqqında süjetlər dini nağıllarda geniş yayılmış, bu mövzu fərqli süjetlərdə özünə yer tapmışdır. Buna baxmayaraq, nəticə hamısında eynidir. Kimsə alın yazısından qaça bilmir, kimsə onu poza bilmir. Allahın yazısı, qədəri qarşısında insan acizdir. Ona görə dini nağıllarda insan Allahın qədərinə heç bir müqavimət göstərmir, əksinə, onu olduğu kimi qəbul edir, onunla barışır. Bilir ki, onu dəyişmək, Allahın yazısını pozmaq onun iqtidarında deyil. Allahın yazdığına etiraz etmək isə ona qarşı gəlmək kimi yozulur və bunun cəzası ağır olur.

Dini nağıllarda insan ömrü yaşadığı illərin sayı ilə deyil, gördüyü işlərlə, qazandığı savabla hesablanır. İnsan ömrünə o dünyanı qazanmaq üçün vasitə kimi baxıldığı üçün bu nağıllarda uzun ömrün heç bir əhəmiyyəti yoxdur. İnsan nə qədər uzun ömür sürsə, günaha batma, günah qazanma ehtimalı bir o qədər çoxdur. Ona görə dini nağıllarda insanın cavan ikən ölməsinin şahidi oluruq. Belə insanlar düzgün yaşamları, günahsızlıqları ilə hələ gənc yaşlarından o dünyalarını qazanmış olurlar. Demək, dini nağıllarda bioloji zaman bizə savab qazanmaq üçün bir vasitə kimi təqdim olunur. Bunun nəticəsidir ki, Allahdan budünyasını istəyənlər Hatəm o dünyasını da qazanmaq üçün qırx yolun ayrıcında imarət tikdirib gəlib-gedəniyəməyə qonaq edir. Bu qonaq pərvərliyəyəsidir.

düzxətli təsəvvürolunurdu. Dininağıllar dahəmindövrünbaxışlarını yansıtdığından burada da zaman düzxətli verilmişdir. Bunun ən bariz nümunəsini zamanın metaforalarında görürük. Dini nağıllarda zaman dövrəviliyi təmsil edən bioloji varlıqlara deyil, zamanın düzxətliyini, geri qayıtmazlığını təmsil edən yanan şama, axar suya bənzədilir. Zaman düzxətli, geri qayıtmaz təsvir olunduğundan dini nağıllarda keçmiş ideallaşdırılır, müasir dövrə qarşı qoyulur.

“3.3. Nağıllardaxəməm formulları” paraqrafında qeyd olunur ki, hər bir folklor janrının özünəməxsus ifadə və təsvir vasitələri vardır. Süjetlər nə qədər beynəlmiləl səciyyə kəsb etsə də, təsvir vasitələri, formullar bunun əksinə, milli səciyyə daşıyır və xalqın milli irsidir. Nağıl formulları sadəcə bədii təsvir vasitələri deyil, eyni zamanda nağılın poetik sistemini təşkil edən komponentlərdən biridir. Janrın poetik tələbləri əsasında formalaşdıqları üçün hər nağıl qrupunda fərqli səciyyə kəsb edirlər.

Zaman formullarında hadisələrin uzaq keçmişdə baş verdiyi ifadə olunur. Söyləyici hadisələrin baş verdiyi zamanı “keçmiş əyyamda”, “əyyami sabiqdə”, “qədim zamanda”, “keçmiş qərinələrdə”, “əyyami qədimdə” şəklində ifadə edir ki, bununla da nağıldakı hadisələrin uzaq keçmişdə baş verməsinə işarə edir. Zaman ifadə edən formul-lara diqqət yetirdikdə görürük ki, onlar arasında ciddi mənə fərqi yoxdur, hamısı sinonim ifadələrdən təşkil olunub. Formulun birinci tərəfi keçmiş, qədim, sabiq kimi sinonim sözlərdən, ikinci tərəfi isə zaman, qərinə, əyyam kimi mənəcabir-birinə yaxın ifadələrdən təşkil olunur. Zaman formullarının təmsalində görürük ki, formullar daşlaşmış ifadələr deyil, funksiyasını, əsas məzmunu qoruyub saxlamaqla forma baxımdan dəyişə bilirlər.

Sehrli nağıllarda hadisələr xəyali zaman və məkana bağlanır. Təhkiyənin gerçəkliyini sübhəaltınasalan bu formulların Azərbaycan nağıllarında “göy imamın belində, Məmməd nəsir tinində”, “xoruzun belində”, “dəvənin quyruğu yerə dəyəndə” variantları mövcuddur³⁷. Azərbaycan nağıllarında ironik formulların sayının bu qədər azlığı pişrovnümunələrinin az olması ilə bağlıdır. Bu formullara adətən

---

³⁷ İsgəndərova, V.Z. Ənənəvi nağıl formulları (Azərbaycan və Türkiyə nümunələri əsasında) / V.İsgəndərova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – s.24

pişrovların tərkibində rast gəlinir. Pişrovlar isə professional nağıl söyləyicilərinin repertuarı üçün xarakterikdir, zamanında bu söyləyicilərin repertuarı toplanmadığı üçün bugün Azərbaycanda nağıllarında pişrov nümunələrinin sayı olduqca azdır.

Nağıl zamanı qeyri-müəyyən zamandır. Sadəcə ona görə yox ki hadisələr qeyri müəyyən zamana bağlanır, həm də nağıl daxilində epizodlar arasındakı əlaqə də “günlərin bir günündə”, “bir gün”, “bir müddət” kimi qeyri-müəyyən zaman bildirən sözlər vasitəsi ilə yaradılır.

Çərşənbə, cümə, şənbə, bazar kimi konkret zaman ifadə edən sözlər nağıllarda çox az işlənir. Nağıllarda zaman bildiren söz və ifadələrin hamısı qeyri-müəyyən zaman anlayışlarıdır. Bir gün yenə oturmuşdu öz dükanında, qabağında qəlyan, dükana bir zənən girdi³⁸; Günün birində yolda bir əbəli-qəbəli şəxs – alim rast olur buna³⁹. Bu cür zaman ifadələrinin formalaşması üçün qeyri-müəyyənlik ifadə edən “bir” sözündən istifadə olunur. Həmin kəlmə təkcə gün deyil, zaman ifadə edən sabah, axşam və digər sözlərin qarşısında işlənərək qeyri-müəyyən zamanı, ölkə, şəhər, kənd sözlərinin qarşısında işlənərək qeyri-müəyyən məkanı ifadə edir.

“**Nəticə**” hissəsində tədqiqatın yekunları aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. Azərbaycanda nağıllardakı məkan adları ilkdə fədoğma və yad qarşısındadır əsasında təhlil edilmiş, müəyyən olunmuşdur ki, Azərbaycan nağılları xalqın tarixi coğrafiyasını əks etdirir və xalq yaşadığı tarixi coğrafiyanı doğma məkan kimi mənimsəmiş, onun sərhədlərindən kənarında yerləşən ölkələri isə yad məkan kimi qəbul etmişdir.

2. İnsan təfəkkürünün inkişafı, dünyaya, ətraf aləmə baxışın dəyişməsinə nağıllarda fərqli məkan və zaman anlayışlarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Məkan və zaman forma yaradan elementlər olduğu üçün onların səciyyəsinin dəyişməsi fərqli nağıl qruplarının yaranmasına səbəb olmuşdur.

3. Nağıl məkanının təşkilində əhəmiyyətli rol oynayan doğma və

---

³⁸ Azərbaycan nağılları: [5 cild] / Tərtib edən Məmməd Hüseyin Təhmasib. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2005. – s.180

³⁹ Saatlı folklor örnəkləri / Tərtib edən, ön sözün müəllifi: İ.Rüstəmzadə. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – s.123

yadməkanəksiliyimifoloji mətənlərdə kixaos-kosmos qarşıdurmasının təzahür formasıdır. Mifoloji mətənlər üçün xarakterik olan xaos-kosmos mübarizəsinə rəlalınağıllar keçərək buradadoğma və yad, budünya və o dünya, işıqlı və qaranlıq dünya, müqəddəs və dünyəvi məkan şəklini almışdır.

4. Məkanın əks qütblər əsasında təşkili təkcə bu qütblərin mübarizəsinə əks etdirmir, eyni zamanda bu ziddiyyətin həllini də tələb edir. Sehrli nağıllarda bu ziddiyyət yadməkanın yenidən təşkili, onun mənimsənilməsi ilə həll edilir. Qəhrəmanın yad məkandakı fəaliyyəti, onun tilsimini sındırması simvolik olaraq həmin məkanın mənimsənilməsi, onun yenidən yaradılması kimi başa düşülür. Qəhrəmanın həmin fəaliyyətindən sonra yad məkan xaos və səciyyəsinə itirir, doğma məkanın bir parçasına çevrilərək onun üçün artıq təhlükə təşkil etmir. Dini nağıllarda isə kafir dünyasının müsəlmanlaşdırılması ilə əks qütblük aradan qaldırılır.

5. Nağıl məkanının əks qütblər əsasında təşkil olunması nağıl strukturunda medial məkanların rolunu artırmışdır. Belə məkanlar yumşaldıcı rol oynayır, əks qütbləri bir-birinə bağlayır, onlar arasında keçidi təmin edir. Neytral məkanların nağıl strukturunda rolunun artması bu məkanla bağlı sənət sahələrinin – ovçuluq, odunçuluq, balıqçılıq və s. aktivləşməsinə səbəb olmuşdur.

6. Məkan və zaman anlayışlarınağılların poetik sistemində araşdırılmış, sehrli nağıllarda onun fantastik səciyyə kəsb etdiyi, dini nağıllarda isə dini-əxlaqi dəyərlər əsasında formalaşdığı müəyyən edilmişdir.

7. Sehrli nağıllarda zaman fantastik zamandır. Sehrli nağıl dünyasında hərəkət edə bilmək üçün sehrli güclərə, sehrli vasitələrə ehtiyac vardır. Sehrli güc və əşyaya sahib olan şəxs məkan və zaman üzərində sərhədsiz hakimiyyətə dəyədir, zaman və məkan özünə tabe edir. Dini nağıllarda isə qəhrəmanın belə bir gücü olmadığı üçün zaman ona tabe deyildir, əksinə, o, zamanata bədir. Onun zamanı geri qaytarmağa, onudayandıрмаğa və s. sürətləndirməyə ixtiyarı yoxdur. Burada zamanın bir hakimi vardır, o da Allahdır.

8. Sehrli nağıllarda zaman dövrəvi zamandır, o doğulan, böyüyən və yaşlanan varlıq kimi təsvir olunur, ona görə də sehrli nağıllarda zaman biologiya varlıqlara (insan, yemiş və s.) bənzədilir. Dini

nağıllarda isə zaman düzxətli, geridönməz proses kimi təsvir edilir, zamanın metaforası kimi isə həmin geridönməzliyi ifadə edən yanan şam və axar su elementləri çıxış edir.

9. “Tapdıq” nağılının təhlili göstərir ki, Göy və Zülmət dünyası arasındayerləşən Yer,yənibizimdünyaqədiminsanlarıntəsəvvürünə görəortaməkanfunksiyasıyerinəyetirirvəqütblərarasındayumşaldıcı, tənzimləyici rol oynayır.

10. Nağıllarda zaman məkana tabe anlayışdır, nağıl məkanının fantastik və ya dini-əxlaqi dəyərlər əsasında təşkilindən asılı olaraq zamanındasəciyyəsidəyişir.Sehrlinağıllardaofantastiksəciyyəəkəsb edir,sehrli vasitələrə,sehrli güclərə sahibolanhəm də zamana hakim olur. Dini nağıllarda isə dini-əxlaqi dəyərlər əsasında təşkil olunur və insaniradəsindənkənardatəsvirolunur.

Dissertasiyanın əsas məzmunu dərc edilmiş aşağıdakı elmi əsərlərdəöz əksini tapmışdır:

1. Naxçıvan nağıltəhkiyəsində zaman və məkan // Naxçıvan Muxtar Respublikasının 95 illiyinə həsr olunmuş Respublika elmi konfransı, Naxçıvan Dövlət Universiteti, –Naxçıvan: Qeyrət, –28 fevral 2019 - cu il, –s. 252-253

2. Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında zaman və məkan məsələləri // – “Naxçıvan-Türkiyə diplomatik əlaqələri yeni müstəvidə” mövzusunda Respublika elmi konfransı, –Naxçıvan: Qeyrət, Naxçıvan Dövlət Universiteti, – 29 aprel 2019-cu il, – s.161-163

3. Azərbaycan nağıllarında məkan elementlərinin semantik təsviri // – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2020. №1 (102), – s. 38-49

4. Nağıllarda zaman və məkan formullarının semantik və praqmatik funksiyaları // Humanitar və ictimai elmlər üzrə I Beynəlxalq elmi konfransı, – Bakı: Zəngəzurda, – 24 iyul, – 2020, – s.144-148.DOI:10.36719/2663-4619/24.07.20/01/3-7

5. Naxçıvan nağıllarında zaman və məkan formulları //– Naxçıvan:mədəniyyətlərinqovuşduğuməkan,Beynəlxalqelmi

konfransın materialları, –Naxçıvan: Əcəmi Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, –”Naxçıvan” Universiteti, – 22-23 oktyabr 2020- ci il, – s.150-153.

6. Use of fairy tales in teaching English in primary schools //– “İnformasiya, elm, texnologiya və universitet perspektivləri” mövzusunda doktorantların və gənc tədqiqatçıların onlayn Respublika Elmi Konfransının materialları, –Lənkəran: Lənkəran Dövlət Universitetinin mətbəəsi, –18 dekabr 2020–ci il, –s.202-203

7. Azərbaycan nağıllarında yol xronotopu // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutunun Elmi-ədəbi toplusu, “Dədə Qorqud” jurnalı, –2020. №4(71), –s.100-110

8. Özvəyadməkanəksinəliyin nağılların təşkilində rolu // – Naxçıvan: Tusi, –Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsinin Elmi Əsərləri (ictimai və humanitar elmlər seriyası), – 2021. № 3, – cild 17, – s. 204-212

9. Azərbaycan nağıl məkanının təşkilində toponimlərin rolu //– Naxçıvan: Nuh, Naxçıvan Universitetinin Elmi əsərləri, – 2021. № 3(22), – s. 105-116

10. Dini nağıllarda epik zamanın xüsusiyyətləri // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi jurnalı – Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, – 2021. № 1, – s. 181-188.

11. Azərbaycan nağıllarında məkanın yuxarı-aşağı əksinəliyi əsasında təşkili //Mustafa Kamal Atatürkün anadan olmasının 140 illik yubileyinə həsr olunmuş “A Person in the History” adlı XIV Beynəlxalq Elmi Konfransı, – Türkiyə: Ankara, – 26 may, – 2021, – s.86-90.

12. Brief overview of semantic description of spatial elements in Azerbaijan fairytales // –Russia, – Bulletin of science and practice, – vol. 6, №12, –2020, – pp. 509-519.

13. Toponyms in the Organization of the Azerbaijani Folktale Space //–Turkey: Akademik Tarih və Düşüncə Dergisi, –2022, №1, – c. 9, –s. 168-187.

14. Azərbaycan nağıllarında müqəddəs məkan və dünyəvi məkan qarşıdurması // – Naxçıvan: Tusi, – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsinin Elmi Əsərləri (ictimai və humanitar elmlər seriyası), – 2023, №1, – cild 19, – ISSN 2218-4783, – s. 181-188

15. Epic Time in Azerbaijan Folk Tales (Based on Folk Tales Gathered in Nakhchivan) // – Turkey: Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, – 2023, cild 10 (2), – s. 163-177.

16. On Characteristics of Epic Time in Magical and Religious Tales // Reviews of Modern Science Proceedings of the 4th International Scientific Conference “Reviews of Modern Science”, No. 4 (2023), – October 19-20, 2023, – Zürich, Switzerland, – 2023-10-22, – pp. 178-187. – DOI: 10.5281/zenodo.10032051

17. Organization of Space on the Basis of the Upper and Down Opposition in Azerbaijani Fairy Tales // International Scientific Symposium “The triumphant leader of the victorious people: Ilham Aliyev” dedicated to the 44-Day Patriotic War and the Victory in Karabakh, – 25 November, 2023. – Stockholm, Sweden, – pp. 92-99.

Dissertasiyanın müdafiəsi 26 yanvar 2024-cü il saat 11⁰⁰-da Naxçıvan Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən BFD 2.39 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Azərbaycan Respublikası, Naxçıvan Muxtar Respublikası, Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi, AZ 7012, Naxçıvan Dövlət Universitetinin əsas binası, I mərtəbə.

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Naxçıvan Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 22 dekabr 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapaimzalanıb:19.12.2023

Kağızın formatı: 60*90^{1/16}

Həcmi: 46517

Tiraj:100nüsxə